

Nel Bielniak
Zielona Góra

Optymistyczna wizja świata w opowiadaniach Siergieja Siergiejewa-Censkiego z początku XX wieku

Za początek literackiej biografii Siergieja Siergiejewa-Censkiego (1875–1958) uznać należy rok 1898. Wtedy właśnie w dziecięcym czasopiśmie *Czytelnia szkoły ludowej* (Читальня народной школы) została opublikowana jego bajka *Podstępny żuraw* (Коварный журавль), za którą autor otrzymał swe pierwsze literackie honorarium (16 rubli i 50 kopiejek).

Badacze twórczości Censkiego zgodnie podkreślają, iż charakterystyczną cechą jego wczesnych utworów jest współistnienie dwóch przeciwstawnych tendencji filozoficzno-estetycznych, które – najogólniej rzecz ujmując – można określić jako pesymizm i optymizm¹.

Pierwsza tendencja wynikała z tego, że Censki przygodę z pisarstwem rozpoczynał na przełomie XIX i XX wieku, gdy Europę ogarniała fala modernizmu, obejmującego swoim zasięgiem niemal wszystkie dziedziny życia. Nie może zatem dziwić, że i on, podobnie jak wielu ówczesnych młodych twórców, uległ silnej fascynacji modernistycznym fatalizmem i pesymizmem, determinującym życie ludzkie, rozumiane jako droga ku zagładzie. Określony przez kulturę modernistyczną klimat moralny i estetyczny znalazł od-

---

¹ Fakt ten odnotowują m.in. A. Калашникова, *Проблема личности в дооктябрьском творчестве С.Н. Сергеева-Ценского* (автореферат), Moskwa 1978, s. 6; A. Wieczorek, *Z obserwacji nad problematyką i poetyką wczesnej prozy S. N. Siergiejewa-Censkiego*, [w:] Zeszyty Naukowe WSP w Opolu, z. 18, Opole 1979, s. 78; B. Stempczyńska, „Nadbrzeże” i „Smutek pól” Siergieja Siergiejewa-Ceńskiego. W poszukiwaniu hipotezy godziwego istnienia, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze”, t. 13, 1989, s. 46–47; I. Malej, *Impresjonizm w literaturze rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Wybrane zagadnienia*, Wrocław 1997, s. 70–71.

zwierciedlenie we wczesnych opowiadaniach prozaika. Ich motywem przewodnim był bowiem tragizm ludzkiego losu oraz samotność i alienacja jednostki².

Podatny grunt dla rozwoju pesymistycznego światopoglądu początkującego pisarza znalazły zapewne także jego osobiste przeżycia, które w pewnym stopniu warunkowały dobór tematyki i problematyki utworów. Służba wojskowa i praca w charakterze nauczyciela w kilku powiatowych miasteczkach w latach 1895–1906 oraz stosunek krytyków do jego twórczości, nieustanny brak środków materialnych były źródłem wielu przykrych czy wręcz koszmarnych, by użyć określenia prozaika, wspomnień, które nasilały charakterystyczne dla przełomu wieków poczucie schyłku, nicości czy beznadziei³.

Trzeba jednak pamiętać, iż w najbardziej nawet mrocznych utworach, takich jak *Tundra* (*Тундра*, 1902), *Wierzę!* (*Верю!*, 1902) czy *Topiel* (*Лесная топь*, 1905), fatalistycznym koncepcjom przeciwstawiał pisarz zazwyczaj mocne słowa pełne wiary w prawdziwego człowieka lub marzenie o lepszej, szczęśliwej przyszłości.

Pesymizm przeważający początkowo we wczesnej twórczości prozaika stopniowo zaczął zatracać ostrość i ostatecznie (około 1908 roku) ustąpił miejsca optymistycznej wizji świata. Źródłem tej ostatniej należy szukać m.in. w silnej jeszcze wówczas tradycji dziewiętnastowiecznego realizmu rosyjskiego (Censki uznawany jest bowiem za jej kontynuatora).

Nie bez znaczenia dla zmiany spojrzenia na świat było kupno niewielkiego kawałka ziemi na Krymie, dzięki czemu w 1906 roku zakończyła się tułaczka pisarza po prowincjonalnej Rosji i ustabilizowała jego sytuacja życiowa. Wydarzenie to wspominał Censki wiele lat później, w dniu swoich osiemdziesiątych urodzin: „... я решил построить себе в Алуште мастерскую. Я построил ее на горе, на пустыре. Меня никто не видел, я никого не видел. Мне не мешали работать ...”⁴

² Zob. m.in. N. Bielniak, *История и единица в раннем творчестве С. Н. Сергеева-Ценского*, [w:] *История и современность в русской литературе II*, K. Prusa (red.), Rzeszów 2001, s. 65–69; idem, *Reminiscencje koncepcji filozoficznych przełomu wieków we wczesnej twórczości Siergieja N. Siergiejewa-Censkiego*, [w:] *Literatury i języki wschodniosłowiańskie z perspektywy końca XX wieku*, B. Tichoniuk, A. Ksenicz (red.), Zielona Góra 2003, s. 63–71.

³ Pisarz wspomina o tym m.in. w listach do malarza Dmitrija Żudina z lat 1898–1902 oraz w listach do Wiktora Mirolubowa z lat 1904–1916. Zob. С.Н. Сергеев-Ценский, *Повести и рассказы. Роман «Весна в Крыму». Из дневника поэта. Пьесы. Статьи и воспоминания. Письма*, Симферополь 1963, s. 747–755; С.Н. Сергеев-Ценский, *Письма к В.С. Миролубову и Е.А. Колтоновской (1904–1916)*, „Русская литература” 1971, nr 1, s. 143–156.

⁴ Cyt. za: С. Савельев, *Записки литературного следопыта*, Москва 1969, s. 77.

Nie ulega wątpliwości, iż możliwość poświęcenia się wyłącznie pisarstwu oraz poetycka atmosfera panująca – zdaniem autora *Cudu* (Чудо) – na Krymie sprzyjały odmiennemu postrzeganiu przez niego rzeczywistości. W liście do Wiktora Mirolubowa, napisanym w Jałcie 26 stycznia 1908 roku, Censki radośnie wzmiankuje: „Здесь такое небо, такая роскошь, теплынь, фиалки, что не хочется никуда ехать, ничего делать”⁵.

Pewien wpływ na ewolucję zapatrywań prozaika mogło mieć również sukcesywne odchodzenie w Europie od pesymistycznego wariantu historiozofii, który zakładał, iż kultura Zachodu znalazła się w ostatniej fazie swego rozwoju i jej nieuniknionego upadku nic nie zdoła powstrzymać. Niektórzy myśliciele m.in. Pitirim Sorokin, Christopher Dawson, Johan Huizinga i Albert Schweitzer, mimo iż konstatowali kryzys europejskiej kultury, jednocześnie jednak dostrzegali możliwość uniknięcia katastrofy w odrodzeniu religijnym i moralnym. Podobne przeświadczenie zaciążyło na przekonaniach Nikołaja Bierdajewa, Władimira Sołowjowa, Dmitrija Miereżkowskiego, Wsiewołoda Iwanowa czy Siemiona Franka⁶. Można w tym miejscu dodać, iż w kulturze polskiej po roku 1901 pojawiła się tzw. ideologia czynu, której reprezentanci próbowali przełamywać Schopenhauerowski pesymizm, atmosferę zniechęcenia i dekadentyzm⁷.

O tym, iż w twórczości prozaika zaczyna dominować pierwiastek optymistyczny, świadczą m.in. pogodne tytuły utworów, takie jak: *Dobra wiadomość* (Благая весть, 1908) czy *Uśmiechy* (Улыбки, 1909). Dla porównania przytoczę cztery tytuły, które doskonale ilustrują przygnębiające przesłanie opowiadań napisanych w latach 1902–1905: *Stentarz* (Погост, 1902), *Dyfteryt* (Дифтерит, 1904), *Majaczenie* (Бред, 1904), *Topiel* (Лесная топь, 1905).

Censki zawsze postrzegał człowieka jako część przyrody. Początkowo fakt ten budził grozę, ponieważ przyrodę utożsamiał on z fatum, złym losem, ślełą wolą, które czynią ludzkie życie absurdalnym. Później przyroda napawa go optymizmem, co więcej, daje poczucie oparcia, czego tak bardzo pragnęli i jednocześnie nie mogli osiągnąć bohaterowie utworów, na których odcisnęła piętno pesymistyczna wizja świata.

⁵ С.Н. Сергеев-Ценский, *Письма...*, s. 151.

⁶ Zob. *Od Absolutu do Żeromszczyzny. Encyklopedyczny przewodnik po świecie idei*, S. Bednarek, J. Jastrzębski (red.), Wrocław 1997, s. 162–163; *Idee w Rosji. Leksykon polsko-rosyjsko-angielski*, A. de Lazari (red.), t. 1, Warszawa 1999, s. 200.

⁷ G. Gazda, *Słownik europejskich kierunków i grup literackich XX wieku*, Warszawa 2000, s. 296–297.

Bliski kontakt z przyrodą jest najważniejszą wartością dla bohatera opowiadania *Dobra wiadomość*. Nie przeraża go więc, podobnie jak bohaterów wcześniejszych utworów, poczucie wyobcowania czy nieumiejętność nawiązania kontaktu z innymi ludźmi:

Пусть я – чужой людям. Но морю, но горам, но этим моим пестролистым кленам, и ясеням, и туям, этим штабмовым чайным розам, у которых теперь листочки так стыдливо красны, - я родной: кто их от меня отнимет⁸.

Próby zaakceptowania i zrozumienia otaczającego świata prowadzą prozaika do przekonania, iż sens egzystencji człowieka na ziemi polega na jego jedności z przyrodą. Dlatego też w utworach utrzymanych w optymistycznej konwencji Censki często ukazuje swoiste sprzężenie losów człowieka i ziemi. Jego bohaterowie podkreślają, iż kochają ziemię, z którą łączy ich silna więź, manifestują to jednak w różny sposób.

Bohater opowiadania *Dobra wiadomość* wraz z nastaniem wiosny czuje niepokohamowane pragnienie uczynienia czegoś dla ziemi, obdarowania jej. Może to być np. posadzenie kilku drzew. W odczuciu bohatera starania te nie pozostają niezauważone, ziemia odpłaca mu bowiem za jego dobroć ciszą i spokojem tak potrzebnymi każdemu człowiekowi. W takich warunkach nawet brak tytułowej dobrej wiadomości, której oczekuje bohater, nie sprawia mu przykrości. Kiedy kolejny raz nie otrzymuje listu, bez żalu przechodzi do codziennych, zwykłych spraw.

Natomiast Fiodor z opowiadania *Nieruchliwe słońce*⁹ (*Неторопливое солнце*, 1911) żyje bez pośpiechu i zmartwień, zgodnie z rytmem natury. Gdy więc słońce najmocniej przypieka, bez chwili zastanowienia przerywa pracę w myśl zasady:

Хочу – работаю, хочу я – сплю: как мне хочется ...¹⁰

Dla popołudniowej drzemki nie szuka on jakiegoś szczególnego miejsca, po prostu kładzie się na ziemi, z którą czuje się blisko związany:

И сразу мягка, и тепла, и родна ему стала земля. (II, 207)

⁸ С.Н. Сергеев-Ценский, *Благая весть*, [w:] idem, *Повести и рассказы. Роман...*, s. 98.

⁹ Takie tłumaczenie tytułu podają za: В. Stempczyńska, *op. cit.*, s. 51.

¹⁰ С.Н. Сергеев-Ценский, *Неторопливое солнце*, [w:] idem, *Собрание сочинений в десяти томах*, Москва 1955–1956, t. 2, s. 210. Przy wszystkich kolejnych cytatach pochodzących z tego wydania w nawiasie podają tytuł, tom i stronę.

Widoczny w obydwu analizowanych opowiadaniach pogląd prozaika, że człowiek może odnaleźć spokój i radość życia wyłącznie w immanentnej jedności z przyrodą, wskazuje na jego związki z ideą panteizmu, pojawiającą się w twórczości wielu pisarzy przelomu wieków.

W opowiadaniu *Nieruchliwe słońce* motyw panteistycznej afirmacji życia znajduje swoje odzwierciedlenie w niezachwianym jak ziemia, radosnym przekonaniu bohatera, że jutro wstanie równie spokojne słońce i zacznie się kolejny wspaniały dzień:

... придут часы долгой прохлады, тонкой темноты, воспоминаний, недомолвок, грусти и странных мечтаний, и сказок, и радостной, прочной, как земля, убежденности в том, что из-за моря подымется в свое время такое же спокойное солнце и настанет завтра. (II, 212)

Fiodora cechuje ponadto rzadka umiejętność dostrzegania wszędzie i we wszystkim wyłącznie piękna. Taki stosunek bohatera do ziemi i przyrody wynika z jego przeświadczenia, iż wszystko, co otacza człowieka, rozumie go i pozostaje z nim w zgodzie.

Siły natury, mimo iż ciągle niezrozumiałe, nie są już postrzegane przez bohatera jako złowieszcze i wrogie człowiekowi, wręcz przeciwnie, budzą w nim zachwyty i radość:

Есть какая-то на земле своя солнечная правда, человеку этого не дано знать, человек только чувствует это смутно, когда вдруг возьмет и поверит сказке о том, например, что никогда не разлюбит, никогда не состарится, никогда не умрет. (II, 207)

Inny aspekt panteistycznego światopoglądu pisarza odnajdujemy w utworze *Wnętrze* (Недра, 1912). Censki wierzy w niekończący się, wieczny kołowrót życia, który sprawia, że ludzie rodzą się, zakochują, zakładają rodziny i w końcu umierają, by przygotować miejsce dla nowych istnień. Tak więc teraz jednostka nie jest już samotna i wyobcowana, jest bowiem zespolona z ludzkością, stanowi ogniwo w łańcuchu pokoleń, a sens jej istnienia polega na tym, aby wypełnić przyrodzone jej powołanie i dopiero wtedy odejść ze świata¹¹.

Motyw uwielbienia rosyjskiej ziemi wielokrotnie pojawia się w twórczości Censkigo. Oprócz wspomnianych już opowiadań *Dobra wiadomość* i *Nieruchliwe słońce* można wymienić jeszcze mikropowieść *Smutek pól*

¹¹ Zob. *История русской литературы в четырех томах*, под ред. К. Д. Муратовой, Ленинград 1983, т. 4, s. 629.

(*Печаль полей*, 1909), w której wszyscy mieszkańcy wsi Suchotinka oddają cześć ziemi i niebu, a Ignat wręcz gloryfikuje ziemię:

– Сырая земля, она – мать наша!” (II, 337)

Wypada w tym miejscu odnotować, iż mocny związek człowieka z naturą, a zwłaszcza z ziemią, nie był w twórczości Censkiego inspirowany wyłącznie panteizmem. Kult rosyjskiej ziemi wypływa z oryginalnego prawosławnego kosmizmu. Zdaniem Bierdiajewa charakteryzuje on narodowy typ religijny, a jego źródła odnaleźć można jeszcze w rosyjskim pogaństwie. Związany z tym jest szczególnie kult Matki Boskiej, który niezauważalnie przechodzi w kult rosyjskiej ziemi¹².

Z motywem ziemi łączy się motyw bezgranicznych pól i ogromnej przestrzeni państwa rosyjskiego. Kwestia wpływu tak pojętej przestrzeni na rosyjską duszę zajmowała zarówno pisarzy, jak i filozofów. W *Smutku pól* Censki prezentuje pogląd, iż przestrzenie zamiast dawać poczucie swobody, zniewalają mieszkańców Suchotinki, zewsząd otoczonej bezkresnymi polami:

Слишком просторно было в полях, – оттого так тесно жались друг к другу избы. (I, 324)

Myślenie Censkiego nie jest odosobnionym przypadkiem. Na poparcie tej tezy przytoczę wypowiedzi dwóch wybitnych przedstawicieli rosyjskiej kultury przelomu XIX i XX wieku: Antona Czechowa i wspomnianego wcześniej Bierdiajewa.

W Europie Zachodniej ludzie giną dlatego – konstatuje autor *Wiśniowego sadu* – że żyje się tam ciasno i duszno, u nas natomiast dlatego, że żyje się przestronnie... Przestrzeni jest tak wiele, że malutki człowiek jest za słaby, by się w niej zorientować¹³.

Bierdiajew natomiast zauważa:

Rosyjska dusza jest przytłoczona nieogarnionymi rosyjskimi polami i nieogarnionymi rosyjskimi śniegami. W tym nieogarnieniu tonie i roztopia się¹⁴.

Jednocześnie jednak te same pola były dla bohaterów Censkiego jedyną trwałą wartością, na której można się było oprzeć; dawały nadzieję na lepsze jutro. Fakt ten nieoczekiwanie uświadamia sobie Oznobiszyn z utworu *Smu-*

¹² Zob. *Niemarksistowska filozofia rosyjska. Antologia tekstów filozoficznych XIX i pierwszej połowy XX wieku. Część I*, L. Kiejzik (red.), Łódź 2001, s. 27.

¹³ Cyt. za: A. Ksenicz, *Antoni Czechow i świat jego dzieła*, Zielona Góra 1992, s. 15.

¹⁴ *Niemarksistowska...*, s. 193.

tek pól. O niezachwianym trwaniu pól od zawsze towarzyszących mieszkańcowi Rosji jest również przeświadczony bohater mikropowieści *Lerik* (Лерик, 1913):

Для него так все это было неопределенно-ново: поля, в которых больше, чем в чем-нибудь, прочности (куда их сдвинешь?), устойчивости, ясности, необходимой, чтобы долго жить на земле ... (II, 321)

Takie antynomiczne postrzeżenie rosyjskich przestrzeni bliskie jest również Bierdiajewowi. W tomie *Los Rosji. Eseje z psychologii wojny i narodowości* (Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности, 1918) pisze on:

Nieogarnione rosyjskie przestrzenie wymagały od rosyjskiej duszy pokory i ofiary, ale też chroniły Rosjanina i dawały mu poczucie bezpieczeństwa. Rosjanin czuł się zewsząd otoczony ogromnymi przestrzeniami i we wnętrzu Rosji nie było mu straszno. Ogromna ziemia rosyjska, szeroka i głęboka, zawsze wybawia Rosjanina, ratuje go¹⁵.

Możliwość wyjścia z tragicznej sytuacji egzystencjalnej, w jakiej znalazła się jednostka na początku XX wieku, widział Censki nie tylko w harmonijnym związku człowieka z naturą, lecz również w jego odrodzeniu duchowym. Kwestia ta została poruszona w opowiadaniu *Bliźni* (Ближний, 1912). Już sam tytuł zdaje się sugerować chrześcijańskie otwarcie się na drugiego człowieka. W utworze tym prozaik splota ze sobą losy zapatrzonego w siebie, wyrachowanego petersburskiego urzędnika Iwana Pietrowicza Czekałowa oraz uprzejmego i dobrodusznego Kozaka. Podróżują oni z Krymu do Petersburga w tym samym wagonie drugiej klasy. Czekałow z wyraźnym wstrętem obserwuje współpasażerów, co też Censki kilkakrotnie podkreśla. Największą odrazę budzi w nim jednak stary Kozak:

Чекалов смотрел вниз на старика с особой брезгливостью. Все в нем было ему противно ... (II, 267)

Niespodziewana śmierć staruszka pod kołami pociągu sprawia, że Czekałow w zdenerwowaniu pierwszy raz zapomina o sobie. Wtedy też boleśnie odczuwa, iż człowiek, na którego patrzył z politowaniem, jest mu bliski. Śmierć Kozaka nie jest więc bezcelowa. Porusza ona bowiem duszę Czekałowa, budzi w nim ludzkie odruchy i poczucie odpowiedzialności za drugiego

¹⁵ Ibidem, s. 194.

człowieka. Można by wręcz powiedzieć, iż przyczynia się do odrodzenia moralnego petersburskiego urzędnika. I w tym należy upatrywać optymistyczne przesłanie tego utworu.

Kiedy pilnujący ciała żandarm nie wyraża zgody na pokazanie Czełkowowi twarzy zmarłego, ten z niedowierzaniem pyta:

– Нельзя? Как так нельзя?.. Мне? – И показалось так естественно это, спросить: Кому же можно, если мне нельзя?

Он хотел бы добавить, что из всех людей, здесь около тела, и в поезде, и на станции, и кругом – только он один знал старика, знал о нем так много: как он говорил, ел яблоки, или сыр ... (II, 278)

Reasumując, należy podkreślić, iż owa optymistyczna tendencja w twórczości Siergieja Siergiejewa-Censkiego wyraźnie zaznaczyła się w utworach, które powstały w latach 1908–1913. Rok 1914 trzeba traktować jako swego rodzaju cezurę. Wybuch pierwszej wojny światowej zapoczątkował wiele wydarzeń, które na zawsze zmieniły zarówno poglądy prozaika, jak i jego stosunek do rzeczywistości. Kwestia ta wymaga jednak oddzielnego omówienia.

Нель Бельняк
Zielona Góra

Оптимистическая концепция мира в рассказах Сергея Сергеева-Ценского начала XX века

Специфику раннего творчества Сергея Сергеева-Ценского составляет существование двух противоборствующих тенденций: пессимистической концепции человека и мира и жизнеутверждения.

Первоначально писатель подчеркивает в своих рассказах значение фатального случая, жестокого рока и изображает поражение человека в результате столкновения с властью всемогущей судьбы.

Постепенно мировоззрение Ценского меняется и он начинает усматривать возможность преодоления этой трагической экзистенциальной ситуации как в слиянии человека и природы, так и в нравственном возрождении единицы. Эта оптимистическая тенденция преобладает в произведениях Ценского 1908–1913 годов.